7. संहतिः कार्यसाधिका

[હિતોપદેશ સંસ્કૃતનો પ્રસિદ્ધ કથાગ્રંથ છે. તેના કર્તા પંડિત નારાયણ છે. ઈસવીસનના નવમા શતકમાં આની રચના થઈ છે એમ મનાય છે. આમાં નીતિબોધ આપનારી વિવિધ પ્રાણીકથાઓ છે. આમાંથી એક કથા અહીં પ્રસ્તુત છે.

આ કથામાં સંગઠનનો મહિમા વર્ણવ્યો છે. પણ તેની પૃષ્ઠભૂમિ જુદી જ રીતે વિચારવામાં આવી છે. બધી જગાએ શંકા રાખવા જઈએ, તો ખાવાનું કે પીવાનું પણ મળી શકે એમ નથી. આ કારણે કોઈ જાતની શંકા વગર સાહસ કરીને કાર્યમાં ઊતરી પડવું જોઈએ. આમ કરવા જતાં જ્યારે લોભ કે એવા જ બીજા કોઈ કારણથી માણસ મુશ્કેલીમાં મુકાય, ત્યારે તે મુશ્કેલીમાંથી પાર ઊતરવા માટે સંહતિ એટલે કે સંગઠન ઉપયોગી નીવડે છે, એ વાત આ કથા દ્વારા ઉપદેશવામાં આવી છે.

પ્રાણીજગત જો સંહતિ જાળવી શકતું હોય, તો વિચારવાનું કે માનવ સમુદાયે પણ આ સંહતિ જાળવવા પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ. આ સૂચન પણ અહીં છે. પ્રસ્તુત વાર્તાનો નીતિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરવાની સાથે અહીં વપરાયેલાં ભૂતકાળનાં ક્રિયાપદોનાં રૂપોનો પણ તમારે અભ્યાસ કરવાનો છે.]

अस्ति गोदावरीतीरे विशालः शाल्मलीतरुः । विविधेभ्यः देशेभ्यः समागताः बहवः विहगाः तत्र रात्रौ निवसन्ति । तेषु लघुपतनकनामा वायसः अपि एकतमः अस्ति । अथ कदाचित् प्रभातकाले स वायसः कृतान्तं द्वितीयम् इव अटन्तं व्याधमपश्यत् । तमवलोक्य सोऽचिन्तयत्, 'अद्य प्रातरेव अनिष्टदर्शनं संजातम्, न जाने तत् किमनभिप्रेतं दर्शयिष्यति ।' इति विचिन्त्य स व्याकुलः संजातः ।

अथ तेन व्याधेन तण्डुलकणान् विकीर्य जालं विस्तीर्णम् । स च वृक्षस्य पृष्ठभागे प्रच्छन्नो भूत्वा अतिष्ठत् । तस्मिन्नेव काले चित्रग्रीवनामा कपोतराजः परिवारेण सह गगने व्यसर्पत् । भूमौ विकीर्णान् तण्डुलकणान् दृष्ट्वा कपोताः लुब्धाः अभवन् । ततः स कपोतराजः तण्डुलकणलुब्धान् कपोतान् अकथयत्, 'कुतोऽत्र निर्जने वने तण्डुलकणानां सम्भवः ? तन्निरूप्यताम् तावत् । भद्रमिदं न पश्यामि । अनेन तण्डुलकणलोभेन अस्माकं महदनिष्टमपि भवितुमर्हति । अतः सर्वथा अविचारितं कर्म न कर्तव्यम् । यतः –

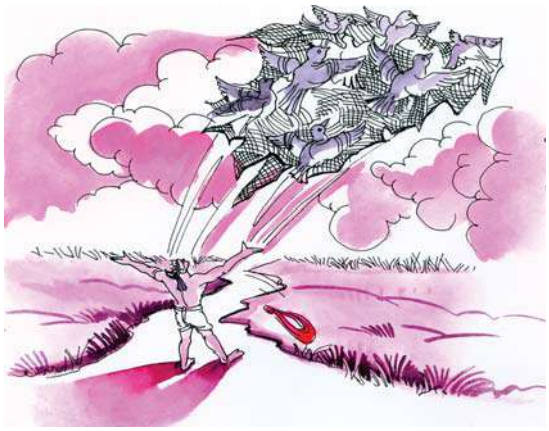
सुजीर्णमन्नं सुविचक्षणः सुतः
सुशासिता श्रीः नृपतिः सुसेवितः ।
सुचिन्त्य चोक्तं सुविचार्य यत्कृतं
सुदीर्घकालेऽपि न याति विक्रियाम् ।।

एतद्वचनं श्रुत्वा कश्चित् कपोतः सदर्पमवदत्, ''आः ! किमेवमुच्यते ?

वृद्धानां वचनं ग्राह्यम् आपत्काले ह्युपस्थिते ।
सर्वत्रैवं विचारेण भोजनेप्यप्रवर्तनम् ॥

उक्तं च –

शङ्काभिः सर्वमाक्रान्तमन्नं पानं च दुर्लभम् ।
प्रवृत्तिः कुत्र कर्तव्या जीवितव्यं कथं नु वा ।।''

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्वे कपोताः तत्र जाले उपाविशन् । अनन्तरं ते सर्वे जालेन बद्धाः अभवन् ।

अथ जालबद्धाः ते यस्य वचनेन तत्र समपतन् तस्य कपोतस्य तिरस्कारं कुर्वन्ति स्म । तस्य तिरस्कारं श्रुत्वा चित्रग्रीवः अवदत्, ''विपत्काले विस्मय एव कापुरुषलक्षणम् । तदत्र धैर्यमवलम्ब्य इदानीमेवं क्रियताम् । सर्वैः एकचित्तीभूय जालमादाय उड्डीयताम् । यतः –

अल्पानामपि वस्तूनां संहतिः कार्यसाधिका ।
तृणैर्गुणत्वमापन्नैः बध्यन्ते मत्तदन्तिनः ॥''

इति विचिन्त्य सर्वे कपोताः जालमादाय उत्पतिताः । ततः स व्याधः तान् जालापहारकान् अवलोक्य पश्चात् धावति । परन्तु तान् सुदूरं गतान् दृष्ट्वा व्याधः प्रतिनिवृत्तः । लुब्धकं निवृत्तं दृष्ट्वा चित्रग्रीवः अवदत्, ''हिरण्यकनामकस्य मम मित्रस्य मूषकराजस्य समीपे वयं गच्छामः । स अस्मान् बन्धनात् मुक्तान् करिष्यति ।'' ततः ते मूषकराजस्य समीपं समगच्छन् । चित्रग्रीवस्य मित्रेण मूषकराजेन स्वकीयैः तीक्ष्णैः दन्तैः सर्वेषां बन्धनानि छिन्नानि । चित्रग्रीवोऽपि हिरण्यकस्य आभारं मत्वा सपरिवारः यथेष्टदेशान् समगच्छत् ।

ટિપ્પણી

નામ (પુંલ્લિંગ) : शाल्मलीतरुः શીમળાનું ઝાડ **विहगः** પક્ષી **वायसः** કાગડો **कृतान्तः** યમરાજ, મૃત્યુના દેવ **व्याधः** શિકારી **तण्डुलकणः** ચોખાનો કણ-દાણો **कपोतः** કબૂતર **कापुरुषः** કાયર પુરુષ **विस्मयः** આશ્ચર્ય, નવાઈ **मूषकराजः** ઉંદરોનો રાજા, મુખ્ય ઉંદર

(સ્ત્રીલિંગ) : विक्रिया વિકાર **संहतिः** સંગઠન **कार्यसाधिका** કાર્યને સિદ્ધ કરનારી

(નપુંસકલિંગ) : जालम् જાળ **भद्रम्** કલ્યાણ, શુભ **अनिष्टम्** ન ગમે તેવું, ખરાબ **गुणत्वम्** દોરડાપણું, દોરડાનું સ્વરૂપ.

સર્વનામ : तेषु તેમાં (બહુવચન) **सः** તે (પુલ્લિંગ) **अनेन** આનાથી **अस्माकम्** આપણા, અમારા **एतत्** આ (નપુંસકલિંગ) **सर्वे** બધા **ते** તેઓ (પુંલ્લિંગ) **यस्य** જેના, જેનું **तस्य** તેના, તેનું **सर्वैः** બધા દ્વારા, બધાંએ **तान्** તેમને (પુલ્લિંગ) **मम** મારું **वयम्** આપણે, અમે **सर्वेषाम्** બધાનું, સહુનું

વિશેષણ : समागत આવેલું **एकतम** અનેકોમાંનું એક **विकीर्ण** ફેલાયેલું **महत्** મોટું **अविचारित** વગર વિચાર્યું **सुजीर्णम्** સારી રીતે પચે તેવું **सुविचक्षण** ઘણો કુશળ, ડાહ્યું, હોશિયાર **सुशासित** સારી રીતે કાબૂ કરાયેલું,

કાબૂમાં રખાયેલું **सुसेवित** સારી રીતે સેવવામાં આવેલું **अल्प** થોડું, ઓછું **कर्तव्य** કરવા જેવું **ग्राह्य** ગ્રહણ કરવા જેવું **लभ्य** મેળવવા લાયક **आक्रान्त** ઘેરાયેલું **लुब्ध** લોભી **आपन्न** પ્રાપ્ત થયેલ **मत्त** અભિમાની **छिन्न** કાપેલું **उक्त** કહેવાયેલું.

अव्यय : अस्ति છે (હયાતી કે અસ્તિત્વને બતાવે છે) છે, હતું **अपि** પણ **प्रातरेव** સવારે જ **तावत्** તેટલું, તેવું **सर्वथा** બધી રીતે **आः** અરે (ક્રોધ, દુઃખ અને વિરોધ દર્શાવે છે.) **सर्वत्र** બધી જગાએ **कुत्र** ક્યાં, કોઈક જગાએ **कथम्** શા માટે, કેવી રીતે **नु** ચોક્કસ, નિશ્ચિત **वा** અથવા **तत्र** ત્યાં, તે જગાએ **अथ** પ્રારંભનો સૂચક અવ્યય, હવે **तदत्र** તેથી અહીં **इदानीम्** અત્યારે, આ સમયે **एवम्** આમ **इति** સમાપ્તિનું સૂચક, આ રીતે, આમ.

સમાસ : गोदावतीतीरे (गोदावर्याः तीरम् - तस्मिन् । षष्ठी तत्पुरुष) । शाल्मलीतरुः (शाल्मल्याः तरुः । षष्ठी तत्पुरुष) । प्रभातकाले (प्रभातस्य कालः - प्रभातकालः, तस्मिन्, षष्ठी तत्पुरुष) । अनिष्टदर्शनम् (अनिष्टस्य दर्शनम्, षष्ठी तत्पुरुष) । तण्डुलकणान् (तण्डुलस्य कणाः, तान् । षष्ठी तत्पुरुष) । पृष्ठभागे (पृष्ठस्य भागः, तस्मिन् । षष्ठी तत्पुरुष) । कपोतराजः (कपोतानाम् राजा, कपोतराजः । षष्ठी तत्पुरुष) । तण्डुलकणलुब्धान् (तण्डुलकणैः लुब्धाः तण्डुलकणलुब्धाः, तान् । तृतीया तत्पुरुष) । तण्डुलकणलोभेन (तण्डुलकणानां लोभः, तेन । षष्ठी तत्पुरुष) । आपत्काले (आपदः कालः, तस्मिन् । षष्ठी तत्पुरुष) । जालबद्धाः (जालेन बद्धाः । तृतीया तत्पुरुष) । विपत्काले (विपदः कालः, तस्मिन् । षष्ठी तत्पुरुष) । कापुरुषलक्षणम् (कापुरुषस्य लक्षणम् । षष्ठी तत्पुरुष) । कार्यसाधिका (कार्यस्य साधिका । षष्ठी तत्पुरुष) । मूषकराजम् (मूषकानां राजा मूषकराजः, तम् । षष्ठी तत्पुरुष) ।

કૃદન્ત : अवलोक्य (अव + लुक् + त्वा > य) । विचिन्त्य (वि + चिन्त् + त्वा > य) । भूत्वा (भू + त्वा) । सुचिन्त्य (सु + चिन्त् + त्वा > य) । सुविचार्य (सु + वि + चर् > चार् + त्वा > य) । श्रुत्वा (श्रु + त्वा) । अवलम्ब्य (अव + लम्ब् + त्वा > य) । एकचित्तीभूय (एकचित्त + भू + त्वा > य) । आदाय (आ + दा + त्वा > य) । दृष्ट्वा (दृश् + त्वा) । मत्वा (मन् + त्वा) ।

ક્રિયાપદ : પ્રથમ ગણ (પરસ્મૈપદ) नि + वस् (निवसति) નિવાસ કરવો, રહેવું **वि + सृप् (विसर्पति)** સરકવું, આવી ચઢવું **उप + विश् (उपविशति)** પાસે બેસવું **सम् + पत् (सम्पतति)** પડવું, પતન થવું **गम् - गच्छ् (गच्छति)** જવું.

વિશેષ

(1) शब्दार्थ : कृतान्तमिव अटन्तम् જાણે કે યમરાજ ન હોય તે રીતે ફરતા **अनभिप्रेतम्** અપ્રિય, ન ઇચ્છવું તે **दर्शयिष्यति** દેખાડશે. બતાવશે. **विस्तीर्णम्** પહોળું, ફેલાયેલું **प्रच्छन्नो भूत्वा** સંતાઈને, છુપાયેલો રહીને **तन्निरूप्यताम्** તેને વિશે વિચાર કરો. તેનો નિર્ણય કે નિશ્ચય કરો. **भद्रमिदं न पश्यामि** હું આને કલ્યાણ-શુભ કે સારું જોતો નથી. **न याति विक्रियाम्** વિકાર પામતા નથી. **श्रीः** લક્ષ્મી **सदर्पम्** અભિમાન સાથે **किमेवमुच्यते** આવું શા માટે કહો છો ? **भोजनेप्यप्रवर्तनम्** ભોજન માટે પણ પ્રવૃત્તિ થઈ શકે નહીં. ભોજન પણ થઈ શકે નહીં. **शङ्काभिः** શંકાઓથી, સંદેહથી **सर्वमाक्रान्तम्** બધું છવાયેલું, બધું જ રોકાયેલું **तिरस्कारम्** ઠપકાને, નિંદાને **विपत्काले** વિપત્તિના સમયમાં **विस्मय एव कापुरुषलक्षणम्** વિસ્મય પામવો એ જ કાયર માણસનું લક્ષણ છે. કાયર માણસ જ વિસ્મય - નવાઈ પામે છે. **एकचित्तीभूय** એક મનવાળા થઈને **आदाय** લઈને **उड्डीयताम्** ઊડી જાઓ. **तृणैर्गुणत्वमापन्नैः** દોરડાપણું પામેલાં તણખલાંઓ દ્વારા, રસ્સી બનેલાં તણખલાંઓથી **बध्यन्ते** બાંધવામાં આવે છે. બંધાય છે. **मत्तदन्तिनः** મદોન્મત્ત હાથીઓ **जालापहारकान्** જાળને લઈ જનારાંઓને **प्रतिनिवृत्तः** પાછો વળ્યો. **यथेष्टदेशान्** પસંદગીના સ્થળે, મનચાહેલા સ્થળે

(2) सन्धि : सोऽचिन्तयत् (सः अचिन्तयत्) । प्रातरेव (प्रातः एव) । तन्निरूप्यताम् (तत् निरूप्यताम्) । सुदीर्घकालेऽपि (सुदीर्घकाले अपि) । ह्युपस्थिते (हि उपस्थिते) । सर्वत्रैवम् (सर्वत्र एवम्) । भोजनेप्यप्रवर्तनम् (भोजने अपि अप्रवर्तनम्) । तृणैर्गुणत्वमापन्नैः (तृणैः गुणत्वम् आपन्नैः) । चित्रग्रीवोऽपि (चित्रग्रीवः अपि) ।

स्वाध्याय

1. विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चित्वा लिखत ।

(1) प्रभातकाले वायसः कम् अपश्यत् ?

(क) कपोतम् (ख) व्याधम् (ग) वृक्षम् (घ) मूषकम्

(2) गगने कः सपरिवारः व्यसर्पत् ?

(क) वायसः (ख) पक्षिराजः (ग) चित्रग्रीवः (घ) मयूरः

(3) विपत्काले किं करणीयम् ?

(क) विस्मयस्य अवलम्बनम् (ख) प्रतीकारः

(ग) पलायनम् (घ) धैर्यस्य अवलम्बनम्

(4) तृणैर्गुणत्वमापन्नैः के बध्यन्ते ?

(क) मत्तदन्तिनः (ख) सिंहाः (ग) कपोताः (घ) मूषकाः

(5) मूषिकराजेन कपोतानां बन्धनानि केन छिन्नानि ?

(क) दन्तैः (ख) मुखेन (ग) अस्त्रेण (घ) शस्त्रेण

(6) सः तीक्ष्णै दन्तैः जालं ..... प्रायतत ।

(क) छित्त्वा (ख) छेदनीयं (ग) छेत्तुम् (घ) छिन्नं

(7) 'वयम्' पदस्य एकवचनम् किम् ?

(क) अहम् (ख) त्वम् (ग) सः (घ) आवाम्

(8) रेखाङ्कितपदस्य समासनाम लिखत । - व्याधेन तण्डुलकणान् विकीर्य जालं विस्तीर्णम् ।

(क) षष्ठीतत्पुरुषः (ख) द्वन्द्वः (ग) द्वितीयातत्पुरुषः (घ) समाहारद्वन्द्वः

(9) 'स्म' प्रयोगं कुरुत ।

विहगाः तत्र न्यवसन् ।

(क) न्यवसन्ति स्म (ख) निवसन्ति स्म (ग) निवसति स्म (घ) निवसन् स्म

2. एकवाक्येन संस्कृतभाषया उत्तरत ।

(1) तण्डुलकणान् अवलोक्य कपोताः कीदृशाः अभवन् ?

(2) बद्धाः कपोताः कं तिरस्कुर्वन्ति स्म ?

(3) अल्पानां वस्तूनां संहतिः कीदृशी भवति ?

(4) जालेन सह उत्पतिताः विहगाः कुत्र गच्छन्ति ?

(5) भूतले शङ्खाभिः किम् आक्रान्तं भवति ?

3. रेखाङ्कितपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत ।

(कदा, केन, कस्य, कम्, किं कृत्वा, कुत्र, किम्)

(1) गोदावरीतीरे विशालः शाल्मलीतरुः अस्ति ।

(2) व्याधेन जालं विस्तीर्णम् ।

(3) व्याधेन तण्डुलकणान् विकीर्य जालं विस्तीर्णम् ।

(4) वायसः प्रभातकाले व्याधम् अपश्यत् ।

(5) चित्रग्रीवस्य मित्रं मूषकराजः अस्ति ।

4. घटनाक्रमानुसारं वाक्यानि लिखत ।

(1) अनन्तरं ते सर्वे जालेन बद्धाः अभवन् ।

(2) मूषकराजेन स्वकीयैः तीक्ष्णैः दन्तैः सर्वेषां बन्धनानि छिन्नानि ।

(3) वायसः कृतान्तम् इव द्वितीयम् अटन्तं व्याधम् अपश्यत् ।

(4) तदत्र धैर्यमवलम्ब्य इदानीमेवं क्रियताम् ।

(5) वृद्धानां वचनम् आपत्काले ग्राह्यम् एव ।

(6) इति विचिन्त्य कपोताः सर्वे जालमादाय उत्पतिताः ।

5. मातृभाषायाम् उत्तराणि लिखत ।

(1) શિકારીને જોઈને કાગડાએ શું વિચાર્યું ?

(2) ચોખાના કણથી લોભાયેલાં કબૂતરોને ચિત્રગ્રીવે શું કહ્યું ?

(3) અભિમાની કબૂતરે વૃદ્ધોનાં વચન વિષે કેવો પ્રતિભાવ આપ્યો ?

(4) કબૂતરો કઈ રીતે જાળમાંથી મુક્ત થયાં ?

6. मातृभाषायाम् अनुवादं कुरुत ।

(1) विविधेभ्यः देशेभ्यः समागताः विहगाः तत्र रात्रौ निवसन्ति ।

(2) चित्रग्रीवनामा कपोतराजः परिवारेण सह गगने व्यसर्पत् ।

(3) तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्वे कपोताः तत्र जाले उपाविशन् ।

(4) व्याधः तान् जालापहारकान् अवलोक्य पश्चात् धावति ।

(5) तीक्ष्णैः दन्तैः बन्धनानि छिन्नानि ।

प्रवृत्तिओ

- હિતોપદેશની બીજી કોઈ એક વાર્તા તમારા શબ્દોમાં લખો.
- સમગ્ર પાઠનો ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદ કરો.